

**Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
Francia nyelvű irodalmak és kultúrák program**

VÁRADI MÁRTA

**Témoins historiques et intimes de la Cour : narration et témoignage à travers le
regard personnel dans les souvenirs des mémoralistes Campan et Cléry**

Tézisfüzet

Témavezető : dr. Kovács Ilona

egyetemi docens

dr. Szász Géza

egyetemi docens

Szeged

2026

1. Célkitűzés és korpusz

Az értekezés célja a 18. század végi francia emlékirat-irodalom (*mémoires*) részben irodalom- és kultúratudományi, részben történelemtudományi relevanciával bíró szövegeinek értelmezése az adott kor történelmi kontextusában, különös tekintettel a francia forradalomhoz és az *Ancien Régime* utolsó éveire kapcsolódó személyes tanúságtételekre. A kutatás – és ebből fakadóan az értekezés – középpontjában két, társadalmi értelemben nem arisztokrata származású, ám a királyi udvar legbelső köreiből tartozó emlékiró áll: Jean-Baptiste Cant Hanet, ismertebb nevén Cléry, XVI. Lajos inasa, valamint Jeanne-Louise-Henriette Genet, Madame Campan, Marie-Antoinette első udvarhölgye. E szövegtípus kutatása és egységes módszertan keretében történő értelmezése – néhány elszigetelt kísérleten kívül – még a francia nyelvű szakirodalomban sem történt meg, miközben a tárgyalt kor, vagyis az *Ancien Régime* utolsó éve, a francia forradalom, illetve Bonaparte Napóleon uralma a francia civilizáció történetének egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartó, gyakorlatilag a világ minden táján referenciának tekintett szakasza.

A politikatörténeti eseményekkel számot vető, ám azokat főként kronológiai támpontként használó értekezés alapvető célkitűzése annak vizsgálata, hogy a két tárgyalt szerző miként írja meg, *szerkeszti* meg (Campan esetében) saját tanúságát a személyes nézőpont, az intimitás és az elbeszélői stratégia eszközeivel, illetve hogyan helyezhető el művük a történetírás és az irodalom határmezsgyéjén.

A kutatás arra is választ keres, miért szorultak háttérbe ezek az emlékiratok mind a történetírás, mind az irodalmi kánon szempontjából, és milyen okok vezettek ahhoz, hogy egyes művek (különösen Madame Campan emlékiratai) megőrződtek a köztudatban, míg mások (ilyen Cléry naplója) szinte teljesen feledésbe merültek. E rákérdezést különösen indokolja az a tény, hogy a 17. és 18. századi Európában a memoárok (és általában az autobiografikus műfajokhoz tartozó szövegek) jelentős számban jelentek meg, és nagy népszerűségnek örvendtek.

A műfaj fokozatos eltűnése több okkal magyarázható, amelyek közül az egyik különösen nyilvánvaló: az *Ancien Régime* világával szembeni érdeklődés egyre erőteljesebb hanyatlása. A forradalom előtti politikai, társadalmi és kulturális rend – iránti érdeklődés egyre inkább háttérbe szorult. A forradalmat követően nem pusztán egy hatalmi rendszer omlott össze, hanem egy teljes értékrend, életforma és reprezentációs kultúra is elveszítette legitimitását. Az új politikai és társadalmi berendezkedés megszilárdulásával a múlt nem követendő példaként, hanem sokkal inkább meghaladandó, sőt elutasítandó örökségként jelent meg.

Ez a szemléletváltás különösen erősen érintette azokat a műfajokat, amelyek tematikailag, esztétikailag vagy ideológiailag az *Ancien Régime* világához kötődtek. Az arisztokratikus életformát, udvari kultúrát vagy a rendi társadalom hierarchiáját megjelenítő alkotások egyre kevésbé tudtak kapcsolódni a forradalom utáni közönség tapasztalataihoz és elvárásaihoz. A hangsúly áttevődött a polgári értékekre, az egyéni érvényesülésre, a társadalmi mobilitásra és a jelen problémáira reflektáló témákra.

Emellett a történeti tudat is átalakult: a múlt idealizáló vagy nosztalgikus ábrázolása helyett mindinkább kritikai megközelítés vált uralkodóvá. Az Ancien Régime nem romantikus háttérként, hanem a forradalom kiváltó okaként, a társadalmi igazságtalanságok szimbólumaként jelent meg. A műfaj eltűnése nem egy hirtelen törés, hanem egy folyamat eredménye, amelyben a politikai változások, a társadalmi átalakulás és az esztétikai elvárások módosulása egyaránt meghatározó szerepet játszott.

Összegzőképpen kijelenthető, hogy a modern irodalomtudomány szerint a memoárok az emlékezés művészetéhez (*ars memoriae*) tartoznak, hiszen - a kollektív emlékezet és a történelem határán mozogva - múltbeli eseményeket idéznek fel. Irodalmi jelentőségük abban rejlik, hogy lehetőséget kínálnak a tapasztalat és fikció közötti különbség vizsgálatára, valamint felvetik a valóság és képzelet elválasztásának-elválaszthatóságának kérdését. Kijelenthető, hogy a műfaj a kollektív emlékezet dokumentuma, az irodalom és a historiográfia határán helyezkedik el.

2. Kutatási kérdések és hipotézisek

Az emlékiratok történeti forrásként való elemzésénél bevett eljárások-kérdések („Ki ír? Mikor? Miért? Kinek? Milyen céllal?”) lehetővé tették a vizsgált két emlékiró visszaemlékezéseinek műfaj- és művelődéstörténeti kontextusba helyezését, illetve a textusok memoárként való azonosításárral. Ezt kiegészítve, a memoárok irodalmi elemzésének fókusza az alábbi főbb kérdések köré összpontosul:

- Milyen műfaji sajátosságok jellemzik a emlékiratokat, mint átmeneti, „korlátok közé nem szorítható” műfajt?
- Milyen szerepet játszik az intimitás és a személyes tapasztalat az emlékiratok hitelességének és meggyőző erejének kialakításában?
- Milyen narratív és retorikai stratégiákat alkalmaz Cléry és Madame Campan saját tanúságuk legitimálására?
- Hogyan viszonyul egymáshoz a történeti igazság és az elbeszélői konstrukció ezekben a szövegekben?
- Milyen mértékben tekinthetők Cléry és Campan emlékiratai hiteles történeti forrásnak? Bevonhatók-e a kritikai elemzésbe? Amennyiben igen, mely kiadásokat célszerű előnyben részesíteni a kritikai elemzés során?

A kutatás alapfeltevése, hogy a 18. század végi udvari emlékiratok nem tekinthetők tisztán történeti forrásnak vagy irodalmi műnek; inkább etikai és retorikai konstrukciók, amelyekben az elbeszélő személyes nézőpontja és erkölcsi önreprezentációja meghatározó szerepet játszik, különös tekintettel Madame Campan emlékirataira.

3. A kutatás módszertana

Az értekezés felvállaltan interdiszciplináris megközelítést alkalmaz, ötvözve az irodalomtudomány és a történettudomány eszköztárát. Irodalomtudományi kutatásaim során az intimitás diskurzív kibontakozását, valamint a narratív struktúrák elemzését vizsgáltam. Történeti megközelítésben arra a kérdésre terjedt ki a vizsgálatom, hogy milyen okok vezettek ahhoz, hogy az emlékiratok megszűntek a történeti műfaj részét képezni. Ennek elsődleges oka a történetírási kánonok kialakulása volt, amely szorosan összefügg a történeti iskolák – mindenekelőtt a pozitivizmus – megjelenésével.

A fentiekből fakadóan a módszer része a műfaj történeti elemzés (a *mémoires* fejlődése a középkortól a 18. századig), a narratív elemzés (elbeszélői pozíció, hangnem, érzelmi hatás), az összehasonlító elemzés (Cléry és Campan szövegeinek párhuzamos vizsgálata) és a forráskritikai vizsgálat (különböző kiadások, kortárs tanúságtételek egybevetése).

A kutatás első szakaszában az emlékirat műfajának történeti és elméleti áttekintése történt meg. Ezt követte a két központi szöveg (Cléry és Campan) részletes elemzése, majd azok összevetése kortárs forrásokkal. A kutatás során jelentős szerepet játszott az autentikusnak tekinthető szövegek azonosítása, különösen Cléry 1798-as kiadásának fellelése és vizsgálata, valamint testvére, Pierre-Louis Hanet emlékiratai, amelyeket a Harvard Egyetemen sikerült felkutatnom (2007), és amelyeket kutatói kérésemre digitalizáltak.

4. Az értekezés felépítése

A disszertáció három fő szerkezeti (egyúttal tartalmi és tematikai) egységből áll. Elsőként a memoáriródalom műfajának ismertetése és elemzése kap helyet, ezt követően pedig részletesen bemutatásra kerül a két vizsgált emlékiró személye és írása.

Az első fejezet a szerkezeti és narratív sajátosságok vizsgálatán keresztül rávilágít a műfaj fejlődésére, különös tekintettel arra az átmenetre, hogy egy alapvetően történeti műfaj miként vezet az irodalmi felé, s ezt elbeszélésükben és tanúságértékükben egyaránt sokféle szöveg példázza.

E kérdéskör tárgyalása során három narratív típust vizsgáltunk: a vallásháborúkat közvetlenül követően írt emlékiratokat, a vallási jellegű emlékiratokat, valamint a női szerzők tollából származó műveket. E választást az indokolja, hogy szerkezeti és tematikus hasonlóság figyelhető meg a történeti emlékiratok — különösen Commynes műve — és a vallásháborúkhöz kapcsolódó emlékiratok között. Ez utóbbiak szerkezetének elemzése világos változást mutat a műfaj tipológiájában: az események személyes nézőpontú bemutatása egyre hangsúlyosabbá válik, miközben megjelenik a hatalom erőteljes kritikája is, amely korábban hiányzott, sőt egyenesen tiltott volt. A hatalom kritikus megközelítését valójában csak Commynes *Emlékirataiban* figyelhetjük meg először, ám ez még mindig bizonyos jóindulattal és visszafogottsággal párosul.

A vallási jellegű emlékiratok — jóllehet a mai olvasó számára kevésbé érdekesek — rávilágítanak arra, miként talál utat a női szerzői hang az intim írásmód terébe, ráadásul többnyire nem nemesi származású nők. Ezek az emlékiratok saját korukban bizonyos sikert arattak, ám felemelkedésük rövid életűnek bizonyult.

Végül a női és világi emlékiratok egyértelműen a tisztán intim narráció felé való nyitást mutatják, valamint a műfaj eredeti, történeti jellegétől való jelentős eltávolodást. Nyilvánvaló, hogy a jelen disszertációban vizsgált női emlékiratok csupán egy igen szűk szegmensét alkotják a műfaj gazdag irodalmának. Ez önmagában is átfogó és összetett kutatás tárgyát képezhetné, ám ez már túllépne elemzésünk keretein. Jelen vizsgálatunk így a műfajon belüli átmenetet kívánja bemutatni: azt a folyamatot, amelynek során a *belső én (for intérieur)* narrációja egyre nagyobb teret nyer, és végül felülmúlja a történeti objektivitást. Ez a részletes vizsgálat lehetőséget nyújt arra, hogy a női emlékirat-írók személyiségét, történeti szerepét és narratív innovációit egyaránt értékeljük, valamint hozzájáruljon az intim irodalom (*littérature intime*) fejlődésének és a női szerzőség státusának pontosabb megértéséhez.

A 17. századtól kezdődően két meghatározó folyamat jelöli ki az emlékiratok fejlődését: egyrészt a nők fokozatos belépése a memoárirodalomba, másrészt az intimitás megjelenése egy olyan műfajban, amely addig a férfiak kiváltsága volt, és elsősorban politikai öngazolást szolgált. Marguerite de Valois 1628-ban megjelent *Emlékiratai* emblematikus jelentőségűek: a történelem, a politika és az önarckép ötvözésével egy olyan személyes írásmódot honosítanak meg, amely szakít a műfaj hagyományos modelljeivel. A klasszikus korszak kezdetétől a női emlékiratok száma növekszik, annak ellenére, hogy a társadalmi közeg továbbra is díszítő szerepbe kényszeríti a nőket, és elítéli azokat, akik megszólalnak. Hortense Mancini 1675-ben megjelent *Emlékiratai* fordulópontot jelentenek: a magánéletre összpontosítanak, az öngazolás gesztusát hordozzák, és egy intim „én” jelenlétét erősítik meg, szemben a férfi írásnormákkal. A műfaj „elnőiesedésével” az intimitás új szemléleti keretté válik a történelem értelmezésében.

A második fejezet XVI. Lajos inasa, Jean-Baptiste Cant Hanet, vagyis Cléry történelmi személyiségként és emlékiróként történő azonosításának lehetőségét vizsgálja. Értelemszerűen műve (*Journal de ce qui s'est passé à la Tour du Temple* [1798]) jelenti kiindulási pontunkat. Emellett Elemezzük egyrészt kortársai értékelését, másrészt azokat az információkat, amelyek személyiségére és jellemvonásaira vonatkoznak. Műveit összevetjük más emlékirók alkotásaival annak érdekében, hogy meghatározzuk naplója történeti hitelességét. Kiemelten foglalkozunk az 1792. augusztus 10-i eseményekkel és a szeptember 3-i mészárlásokkal, amelyeket narratív és forráskritikai szempontból részletesen elemzünk

A harmadik fejezet elsődleges vizsgálati tárgya Madame Campan *Mémoires sur la vie privée de Marie-Antoinette* című emlékirata. Az elemzést további kortárs emlékiratok, naplók, levelek és történeti dokumentumok egészítik ki, amelyek hozzájárulnak az események és szereplők hitelességének ellenőrzéséhez. Külön figyelmet kap Cléry naplójának különböző kiadásai közötti eltérés, valamint Madame Campan kortársak általi megítélése, amely jelentősen befolyásolta emlékiratainak utóéletét.

A disszertáció főszövegét követően a függelékben olyan dokumentumok találhatók, amelyek relevánsak lehetnek az olvasó számára, illetve a tematikus fejezetekben tárgyalt elemeket egészítik ki, vagy magyarázzák. Ezek között szerepel a két emlékiratíró portréja, valamint olyan dokumentumoknak a másolatai is, amelyek Madame Campan *Emlékiratainak* hitelességét kérdőjelezzik meg.

5. Az értekezés fontosabb eredményei, megállapításai

A kutatás során világossá vált, hogy Cléry naplója kivételes történeti pontossággal mutatja be az eseményeket, ugyanakkor az írás erőteljes érzelmi töltettel bír, ami azonnal kizárja történeti forrásként való felhasználását. A túlzott pátosz, valamint XVI. Lajos szinte hagiografikus ábrázolása lehetetlenné teszi a napló történeti bizonyítékként való értelmezését.

Madame Campan emlékiratai inkább tudatosan alkalmaznak narrációs és önreprezentációs technikákat. Noha ezek elemzése a Cléry-nél megfigyelhetőnél nagyobb változatosságra mutat rá, éppen ez a tudatos szövegformálás ébreszthet kételyeket az események hű rögzítését illetően. Az intimitás mindkét esetben a vélt vagy valós hitelesség kulcseleme, de eltérő módon jelenik meg. Madame Campan memoárjainak vizsgálata több részmegállapításhoz vezetett, de az értekezés kereteit már részben meghaladta a a narratíva újraalkotásának csapdája, mint elméleti kérdés, az „elveszett” kézirat fellelése az 1822-es kiadású Memoárban (és ennek teljes kiadástörténeti kontextusa, illetve Madame Campan feltehető viszonya Artois grófjával, azaz a későbbi X. Károly francia királlyal (1824-1830), valamint kémkedési tevékenysége.

Bár Marie-Antoinette első udvarhölgye számos tanulmány tárgya volt, kevesen foglalkoztak a 1770–1793 közötti időszakkal. A kutatás főként az általa alapított Saint-Germain-en-Laye-i iskolára koncentrált, amely úttörő intézmény volt a magas polgárság és nemesség fiatal lányainak oktatásában. Madame Campan személye nehezen megragadható, az uralkodó családhoz való hűség és a környezete kritikája között ingadozik. Számos kortárs vitatta a memoárok hitelességét, gyakran azzal vádolva Campant, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonít magának a királyi család közelében. A komplexitás elemzéséhez több forrás és utalás összevetésére volt szükség. Kutatásaim alapján kijelenthető, hogy az emlékirat szerzőjének személyisége valóban összetett. Bizonyosra vehető, hogy a kézirat átdolgozáson esett át; nem csupán a szerző saját kezű beavatkozásai révén, hanem egy vagy több további személy közreműködésével is.

Kutatói munkám során egy, az 1822-re datált Madame Campan-emlékiratok első kiadására vonatkozó utalással találkoztam, anélkül, hogy ezt a kiadást sikerült volna azonosítanom. Csak 2024 májusában, évtizedes kutatómunka után vált bizonyossá, hogy az eredeti kiadás valójában fiktív módon 1823-as keltezésűt visel, és lényegesen eltér a későbbi kiadásoktól. Valójában két, 1823-ra datált kiadás létezik: az egyik kétkötetes, amely Madame Campan által írt előszót tartalmaz, míg a másik háromkötetes, és ebből az előszó hiányzik. E bevezető szöveg stílusa markánsan eltér a teljes emlékiratkorpusz többi részétől. Ezenfelül a *Mercure de France* 1988-as kiadása egy „szerzői előszót” közöl, amely tartalmában és stílusában egyaránt eltér a korábbiaktól, ami arra enged következtetni, hogy nem eredeti szövegről van szó. A jelen vizsgálat során a következő kiadásokat használtuk: 1823 (két kötet, amely valójában az 1822-

es eredeti kiadásnak felel meg), 1823 (három kötet), 1849 (az 1823-as háromkötetes kiadás újrányomása) és az 1988-as kiadás. Mivel a szövegek tartalmilag megegyeznek, az idézetek hivatkozása az éppen használt kiadás alapján történt. Így megállapítható, hogy a Madame Campanról szóló kutatások túlnyomó többsége a háromkötetes, átdolgozott 1823-as kiadásra épül.

Hangsúlyozandó, hogy a régi dokumentumok digitalizálása nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a kutatás előrehaladásában. Az online hozzáférhető források révén sikerült azonosítanom Cléry eredeti kéziratát, amelyet árverésre bocsátottak; kutatói megkeresésem ellenére a közvetítő arról tájékoztattott, hogy a vevő nem járul hozzá a kézirat egyes oldalainak digitalizálásához, ami lehetővé tette volna a kézirat textualitására vonatkozó hipotéziseim ellenőrzését. Feltételezhető, hogy az 1798-ban Londonban, Baylis gondozásában megjelent kiadás nagy vonalakban megfelel a kéziratnak, azonban a rendelkezésre álló eszközök hiányában ez az állítás nem erősíthető meg teljes bizonyossággal. Ezek mellett a legfőbb nehézséget a források töredékessége, az eltérő kiadások közötti különbségek, valamint a másodlagos szakirodalom hiánya jelentette, különösen Cléry esetében.

A dolgozat legfontosabb eredménye kétséggkívül annak bizonyítása, hogy a vizsgált emlékiratok nem sorolhatók egyértelműen sem a történetírás, sem a szépirodalom kategóriájába. A személyes tanúságtétel, az intimitás és az elbeszélői stratégia révén önálló diskurzust hoznak létre, amely új perspektívát kínál a francia forradalom történetének tanulmányozásához. A kutatás túllépett a két fő emlékiró munkásságának értelmezésén: számos korabeli memoár, beszámoló és napló feldolgozásra került a tanúk tényleges szerepének feltárása érdekében. Az ellentmondások gyakoriak voltak, és a tények ellenőrzése néha nehéznek bizonyult. Semmi sem garantálja, hogy a kutatás pontosan feltárta az emlékirók funkcióját, vagy megmagyarázta, miért vált Madame Campan memoárja tartósabbá és elismertebbé, mint Cléry naplója.

Az a felismerés, hogy az 1822-es *Emlékiratok* eredeti kiadása valójában 1823-ra van datálva, és jelentősen eltér a későbbi kiadásoktól, valódi áttörést jelentett a korpusz vizsgálatában. Ez a felismerés egyben rámutatott arra is, hogy Madame Campan emlékiratai még számos feltáratlan kutatási lehetőséget nyújtanak, ami azt sugallja, hogy új megközelítési lehetőségekkel bővíthetik a témát.

Madame Campan mint történelmi szereplő vonatkozásában a disszertáció több hipotézist fogalmaz meg, még ha ezek egy része szükségszerűen spekulatív jellegű is. Az elemzés alapján megállapítható, hogy személyisége összetettebb annál a leegyszerűsített képnél, amelyet az utókor hagyományozott ránk. Bár kétségtelen, hogy Marie-Antoinette egyik komornája volt, és feladatait elkötelezetten látta el - amikor ez saját érdekeivel egybeesett -, nem zárható ki, hogy magatartását és politikai orientációját a 18. század végének fokozódó társadalmi és politikai feszültségeihez igazította. Egyes források arra engednek következtetni, hogy kapcsolatban állt forradalmi szalonokkal, valamint rokonszenvezett az alkotmányos monarchia eszméjével, miközben következetesen elutasította a királyi család tragikus sorsának lehetőségét. Mindazonáltal a rendelkezésre álló forrásanyag korlátozottsága, valamint a kutatás

időbeli keretei nem tették lehetővé e történeti értelmezés teljes körű elmélyítését. Madame Campan eredeti kéziratának írásmódját a 1823-ban megjelent két *Mémoires*-kiadás stílusával összevető elemzés értékes hozzájárulást jelentene személyiségének, valamint a forradalom idején és azt követően viselt felelősségének kutatásához.

6. További kutatási lehetőségek

Az értekezésben felvetett témák, kérdések vizsgálata a későbbiekben több irányban is folytatódhat. Ilyennek tekinthető Madame Campan esetében az eredeti kézirat és az 1823-as két kiadású *Emlékiratok* összehasonlító vizsgálata, Cléry kéziratának elemzése a jegyzetfragmentumokkal párhuzamosan, illetve mélyreható kutatás a 17–18. századi női emlékiratok körében, különös tekintettel azokra a művekre, amelyek korukban bizonyos sikert értek el, de ma szinte teljesen feledésbe merültek. Ennek jelentősége az irodalomtudomány számára abban rejlik, hogy lehetőséget kínál az intim irodalom (*littérature intime*) alakulásában bekövetkező változások okainak pontosabb feltárására. Az emlékirat műfajának kánontörténeti átalakulását célzó, mélyreható elemzés képes lehet kimutatni egy olyan fokozatos, ugyanakkor jól körvonalazható folyamatot, amely közvetlenül vezet az intim irodalom kialakulásához és önálló irodalmi formaként való megszilárdulásához. Ezenkívül egy mélyreható elemzés nemcsak a 17. és 18. századi irodalomban a női lét feltételeit határozná meg pontosabban, hanem a nőírók státusát is. Bár számos munka foglalkozott az író/íróként tevékenykedő és szerző fogalmával, ezek elsősorban férfi alakokra koncentrálnak. Felvetjük azt a hipotézist, hogy a női intim írás nagy mértékben befolyásolta az emlékirat-műfaj narratív fejlődését.

Az értekezés témájához kapcsolódó publikációk

1. „Madame Campan aux services de la reine Marie-Antoinette” in *Acta Romanica*, Tomus XXXIV, *Studia Iuvenum*, HU ISSN 0567-8099 *Acta Rom.*, 2024., pp. 71-78.
2. „Dimensions temporelles : mémoire, oubli, utopie, avenir, devenir” in *Cahiers Francophones d’Europe Centre-Orientale*, Mots, discours, textes, approches diverses de l’interculturalité francophone en Europe Centre-Orientale, Pays de Visegrád, Pécs, 2010, pp. 339-346., ISBN : 978-963-642-443-5.
3. „Mémoires et mémorialistes du XVIIIe siècle en France : Essai sur les mémoires du valet Cléry et de Madame Campan” in *Verbum Analecta Neolatina* XII/1. pp. 467-474., DOI: 10.1556/Verb.12/2010.2.16., pp. 460-467.
4. „Etude parallèle de Journal de Jean-Baptiste Cant Hanet, dit Cléry et des Mémoires de Pierre-Louis Cant Hanet, frères mémorialistes de la Grande Révolution” in *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis*, 2010 ISBN 978-80-555-0195-6.
5. „Les mémoires comme genre” in *Acta Romanica* Tomus XXVII – *Studia Iuvenum*, JATE Press, Szeged 2010 HU ISSN 0567-8099 *Acta Rom.*, pp. 93-100.
6. „Le Journal de Cléry : Souvenirs et témoignage” in *Acta Romanica* Tomus XXVI – *VARIA* JATE Press, Szeged 2009 HU ISSN 0567-8099, pp. 131-136.
7. Egy református gályarab emlékiratai in *Református Egyház*, 2004.